

Wszechświat w 30min

Łukasz Płociniczak

Instytut Matematyki i Informatyki, Politechnika Wrocławska

Kobyła Góra, 10.08.2014

Dlaczego kosmologia jest tak ciekawa

- Kosmologia - nauka o Wszechświecie w jego największych skalach i rozciągłości.
- Skąd przybyliśmy? Dlaczego tu jesteśmy? Dokąd zmierzamy?
- Jak powstały pierwiastki? Dlaczego Wszechświat jest tak gładki? Jak powstały galaktyki z tak gładkich warunków początkowych? Jakie będzie ostateczny koniec Wszechświata?
- Każda cywilizacja zadawała (i zadaje!) pytania o początek wszechrzeczy (teologia i filozofia). Dopiero w XX w. kosmologia (fizyczna) została nauką ścisłą (rozwój aparatu matematycznego oraz technologii pomiarowej).
- Teorie, których potrzebujemy: Ogólna teoria względności, Kwantowa teoria pola, Termodynamika, Mechanika statystyczna, ... praktycznie wszystko!

Historia kosmologii fizycznej

- Prehistoria: Arystoteles, Ptolemeusz, ...
- Historia dawna: Kopernik, Kepler, Galileusz, Niuton, ...

Historia kosmologii fizycznej

- Prehistoria: Arystoteles, Ptolemeusz, ...
- Historia dawna: Kopernik, Kepler, Galileusz, Niuton, ...

Zasada kopernikańska (wersja dawna)

Ziemia nie zajmuje szczególnego miejsca we Wszechświecie.

Historia kosmologii fizycznej

- Prehistoria: Arystoteles, Ptolemeusz, ...
- Historia dawna: Kopernik, Kepler, Galileusz, Niuton, ...

Zasada kopernikańska (wersja dawna)

Ziemia nie zajmuje szczególnego miejsca we Wszechświecie.

Zasada kopernikańska (wersja współczesna)

Wszechświat jest jednorodny i izotropowy (na odpowiednich skalach).

Historia kosmologii fizycznej

- Prehistoria: Arystoteles, Ptolemeusz, ...
- Historia dawna: Kopernik, Kepler, Galileusz, Niuton, ...

Zasada kopernikańska (wersja dawna)

Ziemia nie zajmuje szczególnego miejsca we Wszechświecie.

Zasada kopernikańska (wersja współczesna)

Wszechświat jest jednorodny i izotropowy (na odpowiednich skalach).

- Początek współczesnej kosmologii: Einstein i Jego OTW, 1916(17)r → teoria Wszechświata statycznego (Λ - stała kosmologiczna, „największa pomyłka”).
- Friedmann, 1922r → słynne równanie, którego rozwiązaniem jest rozszerzający się Wszechświat.

Czy Wszechświat się rozszerza?

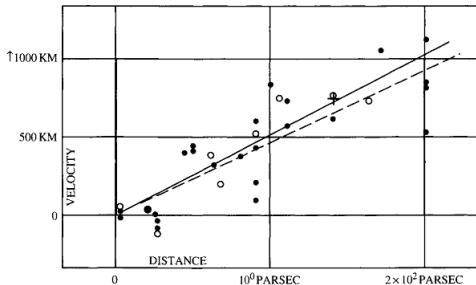
- Lemaître, 1927r → rozwiązania rozszerzające się (przyspieszające), wyprowadzenie prawa Hubble'a (przed nim samym) oraz związek z przesunięciem ku czerwieni, argument o początku Wszechświata.
- Hubble, 1929r. → obserwacyjne potwierdzenie dynamicznego Wszechświata.

$$v = H_0 d,$$

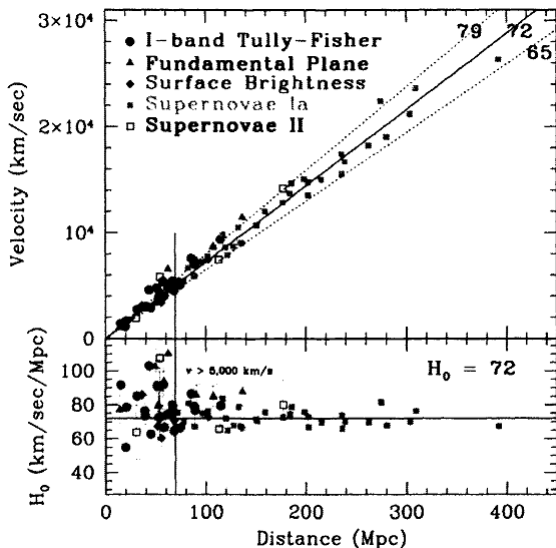
v - prędkość ucieczki,

d - odległość,

H_0 stała (Hubble'a) proporcjonalności.

Czy Wszechświat się rozszerza?

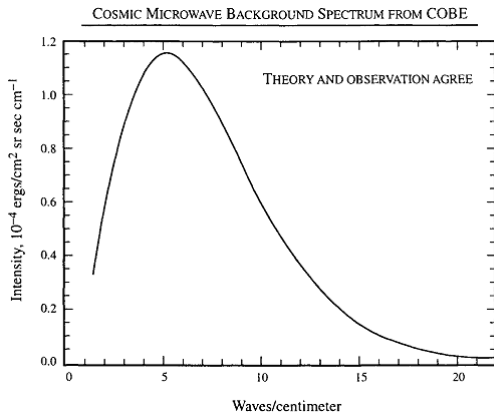
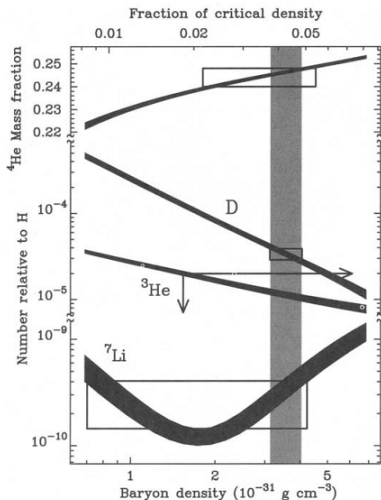

Wielki Wybuch

- Taśma filmowa od tyłu: Wszechświat się kurczy. Nie może tak robić w nieskończoność → **Wielki Wybuch**.
- Początkowo teoria spotkała się z dużym sprzeciwem - Teoria Stanu Stacjonarnego (Arystotelesowski świat bez ramów czasowych).
- Niezbite dowody na to, że początek (WW) rzeczywiście był:
  - Diagram Hubble'a - galaktyki „uciekają” od siebie i od nas.
  - Nukleosynteza (BBN) - Alpher, Bethe, Gamov ($\alpha\beta\gamma$) 1948r → teoretyczne wyjaśnienie ilości lekkich pierwiastków (np. *He* stanowi ilościowo 25% *H*).
  - Kosmiczne Promieniowanie Tła (CMBR) - Penzias, Wilson 1964r → bezpośredni obraz tego jak wyglądał Wszechświat jak miał ok. 370tyś. lat. Ma ono temperaturę $\simeq 2.73K$.

Dowody na Wielki Wybuch

Czas coś policzyć! - Budujemy model

- Najpierw skupmy się na teorii niutonowskiej.
- Założenia: przestrzeń $\mathbb{R} \times \mathbb{R}^3$ (która jest oczywiście jednorodna oraz izotropowa) rozszerzająca się oraz wypełniona słabooddziałującą materią („kurzem”).
- Jak opisać rozszerzanie się Wszechświata?
  - Załóżmy na moment prawo Hubble'a i zapiszmy je jako $\dot{r} = H(t)r$ („stała” Hubble'a może zmieniać się w czasie). Rozwiązując to równanie dostajemy

$$r(t) = a(t)\chi, \quad \text{gdzie} \quad a(t) = e^{\int H(t)dt},$$

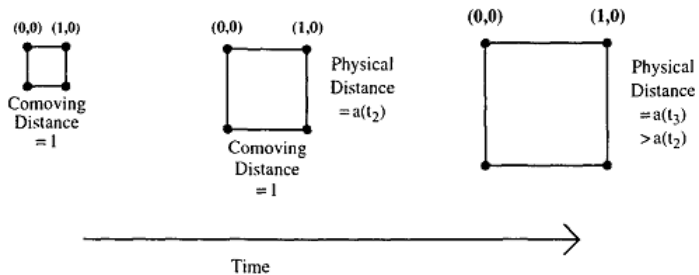
jest **współczynnikiem skali** a χ jest odległością w pewnym czasie.

- Zauważmy, że (będziemy przyjmować tę zależność jako **definicję** stałej Hubble'a)

$$H(t) = \frac{\dot{a}}{a}.$$

- Widzimy od razu bezpośrednią geometryczną interpretację: $a(t)$ mówi nam jak **odległości** pomiędzy punktami się **zwiększają**.
- Sytuacja jest podobna do współrzędnych Lagrange'a (χ , współporuszających się) oraz Eulera (r , widzianych ze stacjonarnego punktu).

Współczynnik skali

Podstawowe równania niutonowskie

- Wszechświat wypełniony jest bezciśnieniową materią, która jest zachowana. Zatem $\dot{\rho}(t) + \text{div}(\mathbf{v}\rho(t)) = 0$, gdzie ρ - gęstość materii oraz $\mathbf{v}$ - jej prędkość.
- Mamy prawo Hubble'a, więc $\mathbf{v} = \frac{\dot{a}}{a} \mathbf{r}$ a stąd

$$\dot{\rho} = -\frac{\dot{a}}{a}\rho \text{div}\mathbf{r} = -3H(t)\rho.$$

- Materia oddziałuje grawitacyjnie, zatem dla dowolnej kuli o promieniu R , masie M oraz próbnej masy m na jej powierzchni mamy $m\ddot{R} = -G\frac{mM}{R^2} = -\frac{4\pi G}{3}mR\rho$.
- Ale $R = a(t)\chi$, więc

$$\ddot{a} = -\frac{4\pi G}{3}\rho a.$$

- Podstawiając jedno równanie do drugiego możemy otrzymać (E - stała całkowania)

$$\left(\frac{\dot{a}}{a}\right)^2 + \frac{E}{a^2} = \frac{8\pi G}{3}\rho.$$

Ogólna Teoria Względności

- Teoria newtonowska nie jest poprawna: nie bierze pod uwagę dynamicznej geometrii świata oraz nie potrafi dobrze opisać prędkości bliskich prędkości światła.
- Konieczna jest Ogólna Teoria Względności, której głównym równaniem jest **Równanie Einsteina**

$$R_{\mu\nu} - \frac{1}{2}Rg_{\mu\nu} = 8\pi T_{\mu\nu},$$

gdzie $R_{\mu\nu}$ jest tensorem Ricciego, $g_{\mu\nu}$ jest metryką, R jest skalarciem Ricciego a $T_{\mu\nu}$ jest tensorem energii-pędu.

- Metryka, która opisuje jednorodną, izotropową przestrzeń ma postać (metryka Friedmanna-Lemaître'a-Robertsona-Walkera, **FLRW**)

$$ds^2 = dt^2 - a^2(t) \left(\frac{dr^2}{1 - kr^2} + r^2 d\Omega^2 \right),$$

gdzie k przyjmuje wartości $k = +1$ (hipersfera), $k = 0$ (przestrzeń płaska) oraz $k = -1$ (geometria hiperboliczna).

Równania Friedmanna

- Jeśli wstawimy metrykę FLRW do równań Einsteina dostaniemy dwa równania opisujące ewolucję współczynnika skali $a(t)$ oraz gęstości masy-energii $\rho(t)$.
- Pierwsze równanie

$$\left(\frac{\dot{a}}{a}\right)^2 + \frac{k}{a^2} = \frac{8\pi G}{3}\rho,$$

oraz drugie

$$\ddot{a} = -\frac{4\pi G}{3}(\rho + 3p)a,$$

gdzie kolorem **czzerwonym** zaznaczone są zmiany w stosunku do sytuacji newtonowskiej (oraz oczywiście to, że teraz ρ oznacza **gęstość masy-energii**).

- Równanie ciągłości ma teraz postać

$$\dot{\rho} = -3H(t)(\rho + p)a,$$

czyli ciśnienie działa tak jak masa-energia.

Rozwiązania

- Do otrzymania rozwiązania konieczna jest znajomość równania stanu $p = p(\rho)$. Eksperymenty oraz teoria pokazują, że głównymi składnikami Wszechświata są
  - Nierelatywistyczna materia (barionowa i ciemna), dla której $p_m = 0$.
  - Promieniowanie, dla którego $p_r = \rho_r/3$.
  - Ciemna energia, dla której $p_\Lambda = -\rho_\Lambda$ (jest to jeden z modeli).
- Rozwiązując równanie ciągłości dla każdego składnika z osobna dostajemy

$$\rho_m \propto a^{-3}, \quad \rho_r \propto a^{-4}, \quad \rho_\Lambda = \text{const.}$$

- Zwyczajowo definiuje się również energię pochodzenia geometrycznego, dla której $\rho_k = -\frac{3k}{8\pi G a^2}$.
- Pomocne jest też zdefiniowanie **gęstości krytycznej**, czyli takiej, która prowadzi do płaskiego Wszechświata $\rho_0^{cr} := \frac{3H_0^2}{8\pi G}$, wtedy całkowity skład masy-energii można wyrazić wzorem

$$\rho = \rho_0^{cr} \left(\Omega_r \left(\frac{a_0}{a} \right)^4 + \Omega_m \left(\frac{a_0}{a} \right)^3 + \Omega_k \left(\frac{a_0}{a} \right)^2 + \Omega_\Lambda \right),$$

gdzie $\Omega_\alpha = \rho_{0\alpha}/\rho_0^{cr}$ (0 w dolnym indeksie oznacza wartość terażniejszą).

Rozwiązania

- W rozwiązaniu równania Friedmanna pojawia się całka

$$t = \int \frac{da}{a H_0 \sqrt{\Omega_r \left(\frac{a_0}{a}\right)^4 + \Omega_m \left(\frac{a_0}{a}\right)^3 + \Omega_k \left(\frac{a_0}{a}\right)^2 + \Omega_\Lambda}},$$

która daje zależność $a = a(t)$. Rozwiązanie można otrzymać jedynie numerycznie.

- Ponieważ gęstość promieniowania maleje szybciej niż gęstość materii (wraz ze wzrostem a), Wszechświat był początkowo zdominowany przez ρ_γ (i płaski). Możemy wtedy obliczyć, że $a \propto t^{1/2}$ a stąd $H(t) = 1/(2t)$.
- Pomiary z ostatnich lat (COBE, WMAP, Planck) pokazują, że (dane od Plancka)

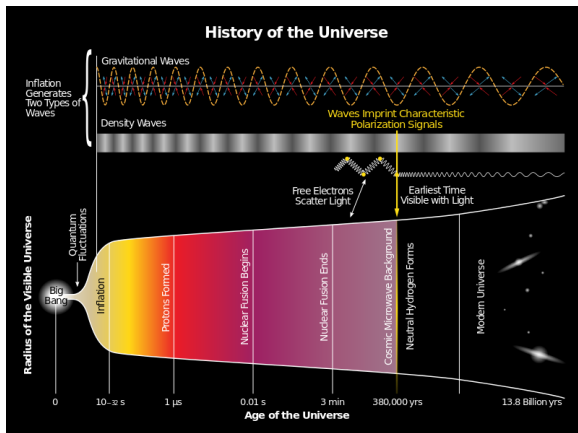
$$\Omega_c = 0.27, \quad \Omega_b = 0.05, \quad \Omega_\Lambda = 0.68, \quad \Omega_k = 0, \quad H_0 = 67.11 \frac{\text{km}}{\text{s Mpc}}.$$

- $\Omega_k = 0$ oznacza, że obserwowalny Wszechświat jest **płaski!**
- Widzimy, że ciemnej energii jest ponad 2/3 całego Wszechświata a materii barionowej zaledwie 5%!

Historia Wszechświata

- Rzeczywiste dane można wstawić do równania Friedmanna i scałkować otrzymując wiek Wszechświata

$$t_0 = 13.8 \pm 0.037 \text{ mld lat.}$$

Co dalej?

- Mówiliśmy tylko o jednorodnym i izotropowym Wszechświecie. Okazuje się, że w CMBR zaobserwować można drobne fluktuacje, które dostarczają nam olbrzymiej ilości informacji (ważny przedmiot badań współczesnej kosmologii).
- Nie wiemy, co to jest ciemna energia.
- Nie wiemy, co to jest ciemna materia (ale mamy kilkoro kandydatów).
- Czy teoria inflacji jest poprawna?
- Dlaczego jest więcej materii niż antymaterii?
- Jaką 3-rozmaitością jest przestrzenny Wszechświat?
- Co działo się w epoce Plancka ($< 10^{-43}$ s)?
- Jaki będzie ostateczny los Wszechświata?
- ...